

ТЕМА 2. СТАРОДАВНІ КУЛЬТУРИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ.

План

1. Особливості первісної культури.
2. Основні риси культури Античності.

Культура постає разом з виникненням людини та суспільства, тому вона представляє міру людського в людині, характеризує її розвиток як суспільної істоти. *Первісна* або *архаїчна* (грец. *archaios* – прадавній) *культура* складає три чверті історії культури людства. Досліджувана на ґрунті матеріальних залишків прадавніх спільнот, антропологічних, етнографічних та лінгвістичних джерел, вона може бути відтворена хіба що в найзагальніших рисах.

Первісна людина на території України з'явилась майже 1 млн. років тому. Найвірогідніше, так звані *архантропи* прийшли з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Ця міграція не була одномоментним актом, а хвилеподіб- но тривала протягом багатьох тисячоліть. Рештки найдавніших стоянок первіс- них людей знайдено біля с. Королеве (Закарпаття), м. Амвросіївки (Донбас) та с. Лука-Врублівецька (Хмельниччина).

У межах території України знаходилися *дві культурно-господарські зони*: південно-західна – *землеробсько-скотарська* (лісостепове Правобережжя, Західна Волинь, Подністрів'я та Закарпаття) і північно-східна – *мисливсько-риболовецька* (лісостепове Лівобережжя та Полісся). Одна з найвідоміших – *Трипільська культура* (V–III тис. до н. е.) дістала назву від поселення, відкритого та дослідженого українським археологом **Вікентієм Хвойкою** (1850-1914) у 1896 р. на Київщині. Саме Трипільська культура заклала підвалини землеробської цивілізації на теренах України. Господарство трипільців базувалося на мотичному землеробстві, скотарстві та ремеслах. Досягненням Трипільської культури вважається мальований фарбами глиняний посуд, при створенні якого використовувалися різноманітні орнаменти. Жили трипільці у відкритих селищах, у великих за площею будинках, що розташовувалися концентричними колами. У цілому поселення трипільців створюють враження організованості та впорядкованості суспільства. Досить розвиненою була їхня духовна культура, що пронизана ідеєю плодючості; вона включала різні культу матері-землі, які свідчать про панування матріархату. Цілий ряд елементів Трипільської культури – система господарства, топографія поселень, декоративний розпис будівель,

орнаменти кераміки тощо – стали органічною належністю культури українського народу.

*Першими назвали своє власне ім'я в історико-культурному процесі на території України **кіммерійці**, які у X–VII ст. до н. е. панували в Північному Причорномор'ї, займаючись кочовим скотарством. Саме тоді в південних районах землеробської зони почали виникати укріплені поселення з розвинутою фортифікаційною системою. Кіммерійські зразки зброї й кінського спорядження з їхньою вдалою конструкцією та високою ефективністю поширювалися на сусідніх територіях. До нас дійшли витвори декоративно-прикладного мистецтва кіммерійського *геометричного стилю*, а також монументальні скульптури – статуї воїнів. Але подальший розвиток кіммерійської культури був обірваний на початку VII ст. до н.е. навалом *скіфів*. На території України залишилася велика культурна спадщина скіфської доби, що формувалася поступово. Розвиток *скіфської культури* (VII ст. до н. е. – III ст.) у часі відбиває рубіжні віхи історії Скіфії.*

Скіфи мали свій пантеон богів. За Геродотом, особливою пошаною у них користувались сім головних божеств на чолі з Табіті – богинею вогню і стихії. На другому місці – подружжя Апі та Папай – боги неба і землі у скіфів. Третє місце в пантеоні посідали чотири божества, що вважались покровителями земного світу; їх імена невідомі, але один з них мав вигляд старовинного залізного меча. Геродот розповідав, що скіфи на честь цього бога будували величезні вівтарі із гілля з хрестами зверху та приносили йому в жертву домашніх тварин і кожного сотого полоненого. Самобутністю відзначалося і скіфське прикладне мистецтво, стрижнем якого був *звірний стиль*. Зображення пантер і вовків, оленів і гірських козлів, птахів і риб, сцени боротьби між ними прикрашали зброю, кінську вузду, різноманітні предмети побуту. Традиції цього стилю проявлялися у деяких мотивах давньоруського мистецтва. Уособленням міцності й величі Скіфії були великі городища з насипними курганами, оточені глибокими ровами або високими валами. В них ховали скіфських царів, вельмож і воїнів. Найвідоміший з курганів – Чортомлик, розташований поблизу м. Нікополя. Без характерних обрисів давніх курганів вже важко уявити ландшафт Південної України, сформований не тільки природою, а й життєдіяльністю скіфів.

Починаючи з III ст. до н. е. тривалий період в історії вітчизняної культури був пов'язаний з племенами *сарматів*, які витіснили скіфів з більшої частини

Північного Причорномор'я. На території сучасної України спочатку розселилися племена *роксоланів*, а згодом – *аорсів* й *аланів*. *Сарматська культура* (III ст. до н.е. – IV ст.) передусім відома за тілопокладними похованнями спочатку у вузьких прямокутних ямах, пізніше – у катакомбах.

Основою господарської діяльності сарматів було скотарство, важливу роль відігравали промисли, ремесла і торгівля. Особливість їхнього соціального розвитку – почесне місце у спільноті жінок. Геродот навіть розповідав легенду про походження сарматів від амазонок. Сарматські жінки були не тільки хоробрими воїнами, а й виконували функції жерців, посідали верховні родові та племінні посади. Сармати принесли в Північне Причорномор'я новий стиль декоративно-прикладного мистецтва, який називають *поліхромним*. Їхні вироби прикрашалися вставками з рубінів, смарагдів, гранатів, сердоліку, халцедону, а також з кольорової емалі (червоної, блакитної, білої). У середині III ст. військова могутність сарматів була послаблена готами, а у IV ст. – гунами.

Наступна епоха в історії вітчизняної культури характеризується вченими як *культура антив*. Розгромивши у 375 р. готів, анти розселилися по території України майже в її нинішніх кордонах. Анти займалися хліборобством, жили окремими родами, які утворювали так звані *город* для спільного обробітку землі та боротьби з ворогами (це було територіальне об'єднання подібне до хутора чи гірського карпатського села XIX ст.). Згодом навколо города виростили торгові центри – *остроги*, в яких поселялися купці, ремісники та заможні мешканці. Деякі вчені, зокрема М. Семчишин, вважають, що саме анти були безпосередніми предками праукраїнців.

Утвердження родоплемінного ладу сприяло становленню не лише матеріальної культури, а й духовного життя прадавніх людей. Це були перші успіхи в розвитку мислення, мови і спілкування, у формуванні мистецтва, релігійних уявлень і прикладних знань. Серед характерних ознак найдавнішої духовної культури: *універсальність*, яка пов'язана з загальними процесами розвитку людини, умовами її життя, схожістю форм діяльності; *самодетермінація* (лат. *determino*

– визначаю), що свідчить про зв'язок людини з природою та відсутність зовнішніх факторів впливу; *синкретизм* (грец. *συνχρητισμός* – об'єднання) – однорідність мислення, коли міф і релігія, спілкування та мистецтво виступають в певній цілісності; *гомогенність* (грец. *ζμογενής* – однорідний), обумовлена відсутністю соціальних протиріч, ієрархії чи соціальної стратифікації; *антропоморфізм* (грец. *antropos* – людина + *morphē* – форма, вид) – пізнання світу по аналогії з людиною, коли на явища природи переносяться людські ознаки. Разом з тим первісна культура є культурою обрядів і *табу* (полінез. – заборонене), що виступали регуляторами соціальних відносин.

Одна з головних типологічних особливостей архаїчної культури – *панування міфу* (грец. *mythos* – переказ, сказання) у його головних різновидах – *сакральної історії та типу мислення*. Міф виник як реакція на потреби людини, яка не могла пояснити найважливіші проблеми буття: виникнення Всесвіту, таємниці

народження людини, її долі та смерті. У первісній культурі міф виконував функції спілкування, навчання та виховання; він регулював відношення в спільноті, стверджував наявний стан речей. Міф характеризується: *одушевленням довкілля* (природи, стихійних космічних сил), *емоційністю і психологізацією*; *не розрізненням імені й того, що воно позначає* (речі та символу, речі та атрибуту); *ототожненням сутності й устрою, походження; тотожністю за зовнішньою схожістю, за збігом у просторі чи в часі; бінарністю, бо включає єдність протилежних сил* – «небо – земля», «життя – смерть», «війна – мир»,

«добро – зло», «чоловік – жінка» тощо. Система міфів і міфологічна свідомість того чи іншого народу визначається як **міфологія**.

Українська міфологія базується на міфах давніх слов'ян та виявляється перш за все в релігійних віруваннях наших предків. Серед найвідоміших міфологічних персонажів та язичницьких богів: **Перун** – бог родючості, блискавки і грому, війни і воїнства, покровитель князівської дружини; **Дажбог** – сонячний бог, податель добра та багатства; Хорс – божество небес, що дарує людям живильну силу, перемогу добра над злом; **Стрибог** (Посвистач) – покровитель природи, родоначальник усіх вітрів; **Мокоша** – богиня землі, родючості і ткацтва та ін. У міфології слов'ян дуже часто зустрічається світове дерево. В цій функції виступають райське дерево, береза, явір, дуб, сосна, горобина, яблуня. До основних частин світового дерева приурочені різні істоти: до вершини та гілок

– птахи (сокіл, соловей, а також міфологічне птаство, наприклад Диво); до стовбура – бджоли, до коренів – змії та бобри. Світове дерево в цілому асоціюється з людиною, передусім з жінкою.

Міфологія не була єдиною формою світосприйняття прадавніх людей. Первісне мислення представлене також тотемізмом, фетишизмом, анімізмом і магією.

Тотемізм (від алгонкінського – його рід) – уявлення про кровну спорідненість людини та навколишньої природи, про походження роду від міфічного предка – найчастіше тварини чи рослини, що найпоширеніші на певній території спільноти, а тому стають її символами. З тотемізмом пов'язані перші архаїчні уявлення про батьківщину як традиційну племінну територію. Не випадково в давніх слов'янських віруваннях згадуються чабрець і полин, барвінок і калина, лебідь і сокіл, олень і вовк, бик (тур) і коза.

Фетишизм (франц. *fétiche* та португ. *feitico* – амулет) – віра в наявність у реальних предметів чи речовин іншої, прихованої надприродної сутності, за допомогою якої можна змінити реальність. Фетишами спочатку ставали приро-

дні предмети незвичайної форми, потім – знаряддя праці і в решті решт спеціально зроблені фетиші. Це *амулет*, що захищали від ворожих сил і охороняли людину чи спільноту і *талісмани*, які приносять удачу та щастя володареві.

Ще одна форма первісного мислення та релігійних уявлень – **анімізм** (лат. *anima* – душа). Оточуючий світ та людина наділялися душею, одухотворювалися. Анімізм виникав тоді, коли людина починала усвідомлювати свою сутність, внутрішній світ, коли з'являється здатність думати, фантазувати. Анімізм заснований на вірі в надприродні істоти, які можуть міститися у будь яких тілах (*душі*), або виступають самотійно (*духи*). Останні завжди належать до певної місцевості, стихії. Розвинені анімістичні погляди у фольклорі вводять мотив *метаморфоз* – душа людини може поселятися у рослині чи тварині (наприклад, дівчина перетворюється на тополь).

Перші спроби системного практичного освоєння світу пов'язані з *магією* (грец. *μαγεία* – ворожба, чаклунство, віщування). Це віра в здатність особливим надприродним чином впливати на інших людей, тварин, явища природи та соціальні відносини з метою отримання необхідного результату. За цільовою спрямованістю магія у первісному суспільстві поділялася на охоронну (збереження від заповідання шкоди), шкідницьку (спричинення лиха), військову (боротьба з ворогами), статева (привернення уваги коханої людини), виробничу (досягнення успіху в практичній діяльності) тощо.

Ранні форми світосприйняття прадавньої людини були однією з основ формування її художньої свідомості. За даними наукових досліджень, 35 тис. років тому зародилося *мистецтво*. *З самого початку своєї історії воно обумовлювалося суспільними потребами людини: трудовими процесами, спілкуванням, розвитком мовлення тощо.*

Серед унікальних явищ архаїчної художньої культури – **піктографія** (лат. *picatus* – писаний фарбами, намальований) – древнє рисункове письмо. Це найбільш ранній спосіб фіксації думки для спілкування на відстані або через будь-який проміжок часу за допомогою малюнка або комплексу зображень.

Живонис був пов'язаний із суто практичними потребами: як мішень для тренування й метання списа, проведення ритуального полювання або як образ тварини для магічних дій, що передували полюванню й мали забезпечити успіх. Поступово з'явилася сюжетна та композиційна єдність, а також сцени побуту, полювання, двобою, праці та любові, які мали на меті передати рух і характер дії.

Історія **скульптури** починалась з невеликих фігурок 5-10 см., типологічно одноманітних, з підкресленою жіночістю, головою без обличчя. Це так звані

неолітичні Венери, пов'язані з культом матері-прародительки і хранительки домашнього вогнища, ритуальних танців.

Використання глини для вироблення домашнього посуду, а згодом вина- хід гончарного круга сприяли розвитку *кераміки*. Імітативна та функціональна у своєму генезисі вона стала одним із перших різновидів *прикладного мистецтва*, яке у процесі розвитку перетворилося на один з найабстрактніших видів художньої творчості, *набувши абсолютної рухливості форм*. Саме ця особливість кераміки дає право назвати її «кристалізацією людської думки».

Перші зразки *архітектури* існували на нашій території вже 44 тис. років тому, стали *початком створення людиною соціального простору*, що відмежовував її від простору неосвоєного і де надалі відбувалося людське життя. У бронзовий вік поширювалися монументальні споруди (мегалітичні та захисні), а також меморіальні (могильні кургани).

Серед *мегалітів* (англ. megalithic – велика кам'яна споруда) перш за все виділяють *менгіри* – поодинокі вертикальні, нерідко вкриті рельєфами, стовпи заввишки від 1 до 15 м; на нашій території вони зустрічаються в кримських степах. Іноді менгіри утворювали цілі алеї або кола біля жертовного каменя. Такі комплекси називають *кромлеками*. Найдавнішим в Україні є комплекс кромлексів, виявлених під насипами двох курганів біля с. Кічкас на о. Хортиці. Третім типом мегалітичних споруд є *дольмени* – своєрідні скрині з великих кам'яних брил, або два стовпи, перекриті кам'яною плитою. Залишки цих споруд й досі височать на горі Кошка, поблизу Сімеїза, на мисі Ай-Тодор, на горі Аю-Даг (Південний Крим).

В архаїчній культурі зароджується *вокальне й інструментальне мистецтво*. Перші музичні інструменти – це ударні пристрої з двох кісток, дрючків, натягнутої шкіри, найпростіші щипкові інструменти, прототипом яких була тятива лука, а також різноманітні сурми, сопілки, гудочки тощо. Одним з найдавніших видів мистецтва були й колективні *танці*. Первісні люди танцювали дуже образно, відтворюючи сцени полювання, рибальства, поклоніння силам природи, воєнних дій та статевих стосунків.

Формувалися передумови і для розвитку *художньої літератури*, що синкретизувалася з міфологією. Завдяки метафоричності мислення найдавніша поетична творчість була відображенням дійсності у вигляді чуттєво-конкретних персоніфікацій та одухотворених істот, які вважалися реальними.

Термін *Античність* (лат. antiquus – прадавній) було введено італійськими гуманістами епохи Відродження для визначення греко-римської культури.

Антична культура на території України проіснувала майже тисячоліття (VI ст. до н.е. – IV ст.); її історія пов'язана з колонізацією Північного Причорномор'я та Криму. Термін «колонізація» в даному випадку треба розуміти як культурно-господарське освоєння греками нових територій. Там, де вони осідали (на морських і лиманських узбережжях) або ніхто не проживав, або нечисленні місцеві жителі – *варвари* (грец. barbaros – чужоземний), як називали їх переселенці, підтримували з останніми добрі стосунки. Сільське господарство, ремісництво і торгівля були спільними тогочасними заняттями. У VI ст. до н.е. в цілому в напрямі із заходу на схід засновано більшість північнопричорноморських полісів – Ольвія, Тіра, Ніконій, Пантікапей, Кіммерік, Тірітака, Мірмекій, Феодосія, Херсонес. Новозасновані колонії не залежали від міст-метрополій (Мілета, Гераклеї Понтійської та ін.), хоча і мали з ними єдині культи та уклали угоди щодо взаємного сприяння в торгівлі, надання рівних прав громадянам обох незалежних держав.

Перший період історії античної культури на Півдні нинішньої України (VI – сер. I ст. до н.е.) характеризувався тісними економічними та культурними зв'язками полісів як з материковою Грецією, так і з навколишніми племенами, що зумовлювалося відносною стабільністю розвитку. В духовному житті домінували еллінські традиції, тому цей період називають *грецьким*, або *еллінським*. Це була епоха піднесення економічного життя полісів; будівництва храмів, формування комплексів головних площ – *агор*, спорудження оборонних укріплень. Посилювалися культурні зв'язки не тільки з античним світом, але й з кочовиками та племенами Лісостепу. Проте вже з др. пол. III ст. до н.е. поступово назривала криза, спричинена зовнішньополітичними факторами (агресією скіфів у Криму, пересуванням племен у Нижньому Побужжі та Подніпров'ї, боротьбою проти Мітрідата IV Євпатора).

Другий, *римський*, період (сер I ст. до н.е. – 70-ті рр. IV ст.) відзначений передусім переорієнтацією культурно-економічних зв'язків, бо Тіра, Ольвія,

Херсонес увійшли до складу римської провінції Нижньої Мезії. Культурне життя цих міст романізувалося та водночас варварізувалося. Незважаючи на майже постійні воєнні конфлікти економіка північнопричорноморських держав досягла найвищого розвитку, а разом з нею і художня культура. На початку нової ери суттєву роль в духовній культурі полісів відігравали *фіаси* – релігійні спілки, що об'єднували прихильників одного із богів. Найбільш розповсюдженими були фіаси, члени яких сповідували культ «бога найвищого», що, безумовно, сприяло становленню на Боспорі у III ст. християнства. Поступово фіаси перетворювалися у культурно-політичні союзи аристократів, заможних ремісників і торговців. Ще одна примітна риса Північного Причорномор'я і Криму цього періоду – *присутність в культурі іудейських елементів*. Навали готів з др. пол. III ст. фактично знищили сільські округи античних міст – основу їхнього культурно-економічного життя. Майже всі поліси остаточно припинили існування в 70-х рр. IV ст. під ударами гунів. І тільки Херсонес і Пантікапей згодом увійшли до Візантійської імперії.

Базою формування й розвитку античної культури була громадська община, яка забезпечувала добробут кожного вільного громадянина та визначала шкалу основних цінностей суспільства. Тільки в спільноті людина відчувала себе захищеною та повновладною; і не було нічого страшнішого за вигнання з рідного міста, позбавлення громадянських прав. Руйнування общини сприймалися як знищення впорядкованого законом Всесвіту.

Рівність громадян у полісі була обумовлена *демократією* (грец. *dēmokratia* > *dēmos* – народ + *kratos* – сила, влада) – особливою формою існування держави. І хоча ця рівність була обмеженою, бо стосувалася лише повнолітніх вільних чоловіків, виключаючи з політичного життя жінок, іноземців, рабів, **демократизм** – одна з найважливіших рис античної культури. *Політика полісу не просто займала провідне місце у житті громадян, вона була стилем їхнього життя.*

Демократизм нерозривно пов'язаний з такою особливістю античної культури як **агональність** (змагальність). Це постійний потяг до публічного випробування власних сил, реалізація своєї свободи. *Агон утверджував ідею перемоги в змаганні як найвищої цінності, що уславлює переможця й забезпечує його повагу та пошану.* Саме тому велика увага в античному суспільстві приділялася спорту. Загальнонаціональне значення мали Олімпійські та Піфійські, Істмійські та Немейські ігри. Добре знайомі в Північному Причорномор'ї були Ахіллеї

– публічні спортивні змагання, що проводила на Гендрівській косі Ольвія.

Одна з найвизначніших рис античної культури – її *інтерактивний* (англ. interaction – взаємодія) характер, обумовлений особливостями історичного процесу. Найяскравіше взаємодія різноманітних культурних начал виявилася в житті північнопричорноморських полісів. Еллінізація, а потім романізація місцевого населення супроводжувалися варваризацією переселенців та їхніх нащадків, які переймали звичаї, практичні навички скіфів і фракійців, синдів і меотів, пізніше – сарматів і черняхівців, застосовуючи їх у побуті, ремеслах, мистецтві. Інтерактивність простежується в релігіях античної доби. *Характерним для них був політеїзм з широко розвинутою міфологією і складною ієрархією богів та героїв.*

Антична культура – *космологічна*. Космос (Всесвіт, порядок, ціле), що протистояв хаосу (безладу, невпорядкованості, дисгармонії), виступав її абсолют. В одухотвореному, доцільному Всесвіті володарювали довічний закон – логос (грец. logos – слово, поняття) і розум. *Космологізм античної культури передбачав розуміння людини як частини космосу. Її життєвий шлях знаходився під владою долі як всесвітньої закономірності та визначеного випадку.*

Герой, переможець, володар, державець був головним об'єктом і змістом античної культури. Ця антропоцентрична (грец. antropos – людина + centrum – центр) концепція, що знайшла вираження у знаменитих афоризмах –

«людина – мірило всіх речей» (Протагор) і «людина – це смертний бог» (Геракліт) – найбільш яскраво представлена в мистецтві.

Суттєву, інтегральну роль в античній художній культурі відіграла міфологія, наповнена уявленнями про досконалість Всесвіту і людини, про перемогу розуму, закону і гармонії. Особливо щедро міфологічною тематикою користувалися література, театр, образотворчі мистецтва. Античність пояснювала світ саме міфологічно. Для античних мислителів кожне мистецтво – цілий світ, чарівний і принадний, світ правди і мрії. І кожному з них властива своя мова й своя форма мислення в образах. Якщо у перший, грецький, період існування північнопричорноморських полісів домінантами мистецтва були краса, гармонія, грація, витонченість, ідеалізація, то у другому, римському, визначальними ставали сила, могутність, масивність, утилітаризм, реалізм. Найяскравіше ці тенденції розвитку художньої культури проявлялися у просторових ми-

стецтвах, що найбільш адекватно виражали її стан. Саме архітектура, образотворчі та прикладні мистецтва найповніше задовольняли соціальні потреби, ви-значали особливості тогочасного художнього мислення. Разом із видовищами вони були найбільш популярними, масовими та загальнодоступними, бо орієнтувалися на всіх громадян полісу.

Ще одна примітна риса античної художньої культури – присутність в ній майже всіх основних словесних (трагедія, комедія, епітафія, сонет, епіграма тощо) та образотворчих (портрет, пейзаж, натюрморт, історичний, міфологічний, батальний, побутовий та ін.) жанрів європейського мистецтва.

Античні традиції лягли в основу життя ранньосередньовічних міст Криму. Яким би жорстоким не був розгром, учинений у Північному Причорномор'ї гунами, ці традиції не були забуті й знищені. На руїнах древніх держав-полісів виникали нові міста, що використовували досягнення античної культури. Прикладами цьому дає історія Херсонеса – Корсуня, Пантікапея – Корчева, Феодосії – Кафи. Елементи цих традицій простежувалися також у культурі наступних поколінь населення Південної і Східної Європи.

Висновки

1. Вітчизняна культура має давні корені й відзначається поступальним безперервним розвитком. Ґрунтуючись на здобутках матеріальної і духовної культури архаїчних спільнот, вона збагачувалася надбанням різних племен і народів: кіммерійців, скіфів і сарматів, греків і римлян, готів, гунів тощо, набуваючи унікальності та неповторності.

2. Характерні ознаки прадавньої духовної культури – універсальність, самодетермінація, синкретизм, гомогенність, антропоморфізм, панування міфу – найповніше проявилися у давніх віруваннях і мистецтві. Разом з тим – це культура обрядів і табу, що виступали регуляторами соціальних відносин.

3. Базою формування й розвитку античної культури на Півдні нинішньої України була громадська община, що забезпечувала добробут кожного вільного громадянина полісу та визначала шкалу основних цінностей спільноти. Серед найважливіших рис античної культури – демократизм, агональність, інтерактивність, космологізм й антропоцентризм.

4. В античній культурі Північного Причорномор'я та Криму, передусім художній, спочатку домінували еллінські, а згодом – римські традиції. Проте посилювалися культурні зв'язки полісів з кочовиками та племенами Лісостепу.